

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NUTQIY FAOLIYAT FE'LLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI**X.N.Ibodova¹** *1. Axborot texnologiyalari va menejment universiteti assistent o'qituvchisi*

Mas'ul muallif: Ibodova Xurshida Nasimovna, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti assistent o'qituvchisi.

e-mail:
xurshidaibotova@gmail.com

Received: 17 Oktabr 2026
Accepted: 22 Oktabr 2026
Published: 27 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ibodova, X. N. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NUTQIY FAOLIYAT FE'LLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI / X. N. Ibodova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 2. — B. 348–351.

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi nutqiy faoliyat fe'llarining semantik tuzilishi komponent tahlil asosida qiyoslanadi. Material sifatida har ikki tilning izohli lug'atlaridan olingan 20 tadan fe'l (yadro, nutq usuli va baho guruhleri) tanlandi. Tahlil natijasida fe'llar ma'nosini farqlovchi olti belgi aniqlandi: nutq maqsadi, adresatga yo'nalganlik, ovoz kuchi, aniqlik, nutq miqdori va baho. Nutq usuli fe'llarida ikki til bir xil belgilardan foydalanishi, biroq sinonimik qatorlarni turlicha bo'lishi ko'rsatildi. Yadro fe'llarning ko'p ma'noliligi turli yo'nalishda rivojlangan: inglizcha say va tell fe'llarining hosila ma'nolari bilish sohasiga, o'zbekcha aytmoq fe'lining hosila ma'nolari ijtimoiy harakat va ijro sohasiga tutashadi. Natijalar ikki tilli lug'atlarda ekvivalent tanlash uchun asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: nutqiy faoliyat fe'llari, sema, komponent tahlil, integral sema, differensial sema, ko'p ma'nolilik, darajalanish, qiyosiy tilshunoslik.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье на основе компонентного анализа сопоставляется семантическая структура глаголов речевой деятельности в английском и узбекском языках. Материалом послужили по 20 глаголов каждого языка, отобранных из толковых словарей (ядро, группы способа речи и оценки). Выявлено шесть признаков, различающих значения глаголов: цель речи, направленность на адресата, сила голоса, чёткость, количество речи и оценка. Показано, что в группе способа речи оба языка используют одни и те же признаки, но по-разному членят синонимические ряды. Многозначность ядерных глаголов развивается в разных направлениях: производные значения английских say и tell связаны с когнитивной сферой, а узбекского аytmoq – со сферой социального действия и исполнения.

Ключевые слова: глаголы речевой деятельности, sema, компонентный анализ, интегральная sema, дифференциальная sema, многозначность, градация, сопоставительное языкознание.

SEMANTIC FEATURES OF SPEECH ACTIVITY VERBS IN ENGLISH AND UZBEK

Abstract. The article compares the semantic structure of verbs of speech activity in English and Uzbek by means of componential analysis. The material consists of 20 verbs from each language selected from explanatory dictionaries (the core, manner-of-speaking and evaluative groups). Six features that distinguish the meanings of the verbs were identified: purpose of speech, orientation to the addressee, loudness, clarity, amount of speech and evaluation. In the manner group both languages use the same features but divide synonymic rows differently. The polysemy of the core verbs develops in different directions: derived senses of English say and tell extend into the cognitive domain, while those of Uzbek aytmoq extend into social action and performance.

Keywords: verbs of speech activity, seme, componential analysis, integral seme, differential seme, polysemy, gradation, contrastive linguistics.

Kirish. Nutq inson faoliyatining asosiy turlaridan biri bo'lib, har bir tilda uni nomlovchi fe'llar keng va ichki jihatdan tartibli guruhni tashkil etadi. Bu fe'llar tilshunoslikda verba dicendi, nutq fe'llari, kommunikatsiya fe'llari kabi nomlar bilan o'rganilgan. Mazkur maqolada ma'nosida 'nutq hosil qilish' integral semasi mavjud bo'lgan barcha fe'llar nutqiy faoliyat fe'llari deb yuritiladi.

Jahon tilshunosligida bu guruh nutqiy akt nazariyasi doirasida (Austin, 1962; Searle, 1976), leksik-semantik tasnif nuqtayi nazaridan (Wierzbicka, 1987; Levin, 1993) hamda rus tilshunosligida semantik maydon sifatida (Vasilyev, 1981; Apresyan, 1974) tadqiq etilgan. Dirven va hammualliflar (1982) inglizcha speak, talk, say, tell fe'llari bir vaziyatning turli ishtirokchilarini oldinga chiqarishini ko'rsatgan.

O'zbek tilshunosligida nutq fe'llari ilk bor I. Qo'chqortoyev (1977) tomonidan valentlik asosida tahlil qilingan. Fe'ling grammatik va leksik xususiyatlari A. Hojiyev (1973), leksikaning sistem tabiati H. Ne'matov va R. Rasulov (1995), semasiologiya masalalari M. Mirtojiyev (2010) ishlarida yoritilgan. Sinonim fe'llar orasidagi ma'no

farqlari A. Hojiyevning sinonimlar lug'atida (1974) izohlangan.

Shunga qaramay, o'zbek va ingliz tillaridagi nutqiy faoliyat fe'llarining sema tarkibi yagona belgilar tizimi asosida qiyoslanmagan. Mavjud ishlarda ko'proq alohida fe'llarning tarjima muqobilari keltiriladi, ma'noni farqlovchi belgilarning o'zi esa solishtirilmaydi.

Tadqiqotning maqsadi – ingliz va o'zbek tillaridagi nutqiy faoliyat fe'llarining sema tarkibini aniqlash va ikki tilda ma'no farqlanishining umumiy hamda xos jihatlarini ko'rsatish. Shu maqsadda quyidagi vazifalar qo'yildi:

fe'llar ma'nosini farqlovchi differensial semalarni ajratish;

nutq usuli va baho guruhlaridagi sinonimik qatorlarni qiyoslash;

yadro fe'llarning ko'p ma'noliligi qaysi yo'nalishda rivojlanganini aniqlash.

Material va metodlar. Tahlil uchun har bir tildan 20 tadan fe'l tanlandi. O'zbekcha fe'llar va ularning izohlari besh jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan (2006–2008) hamda A. Hojiyevning sinonimlar lug'atidan (1974), inglizcha fe'llar "Oxford Advanced Learner's Dictionary" (2020) va "Longman Dictionary of Contemporary English" (2014) lug'atlaridan olindi. Tanlanma uch guruhni qamraydi:

yadro fe'llar: aytmoq, demoq, gapirmoq, so'zlamok; say, tell, speak, talk;

nutq usuli fe'llari: shivirlamoq, pichirlamoq, baqirmoq, qichqirmoq, g'o'ldiramoq, ming'irlamoq, to'ng'illamoq, duduqlanmoq, vaysamoq, valdiramoq; whisper, murmur, shout, scream, mumble, mutter, grumble, stammer, chatter, babble;

baho fe'llari: maqtamoq, koyimoq, urishmoq, so'kmoq, haqorat qilmoq, qarg'amoq; praise, reproach, scold, berate, insult, curse.

Metodlar. Asosiy metod – lug'at izohlarining komponent tahlili: har bir izoh integral sema ('nutq') va differensial semalarga ajratildi. Sinonimik qatorlar ichidagi munosabatni aniqlashda darajalanish (graduonimiya) tamoyiliga (Ne'matov, Rasulov, 1995) tayanildi. Ko'p ma'nolilikni tahlil qilishda lug'atlarda qayd etilgan ma'nolar bosh va hosila ma'nolarga ajratilib, hosila ma'no qaysi sohaga o'tgani belgilandi. Olingan natijalar qiyosiy metod yordamida solishtirildi.

Natijalar.

1. Differensial semalar tizimi. Tanlanmadagi 40 fe'lning barchasida 'nutq hosil qilish' integral semasi mavjud. Ularning ma'nosi olti belgi bo'yicha farqlanadi (1-jadval). Har ikki tilda belgilar to'plami bir xil; farq shu belgilarning qaysi fe'llarda va qanday birikib kelishida ko'rinadi.

1-jadval.

Nutqiy faoliyat fe'llarining differensial belgilari

Belgi	Qiymatlari	O'zbekcha misol	Inglizcha misol
Nutq maqsadi	xabar, so'roq, undash, baholash	maqtamoq (baholash)	praise
Adresatga yo'nalganlik	majburiy / ixtiyoriy	aytmoq (ixtiyoriy)	tell (majburiy)
Ovoz kuchi	past / me'yoriy / baland	shivirlamoq (past)	shout (baland)
Aniqlik	aniq / noaniq / uzilishli	g'o'ldiramoq (noaniq)	stammer (uzilishli)
Nutq miqdori	me'yoriy / ortiqcha	vaysamoq (ortiqcha)	chatter (ortiqcha)
Baho	ijobiy / neytral / salbiy	valdiramoq (salbiy)	babble (salbiy)

Yadro fe'llar (aytmoq, gapirmoq; say, speak) faqat integral semaga ega bo'lib, ovoz kuchi, aniqlik, miqdor va baho belgilari bo'yicha neytraldir. Qolgan fe'llar yadrodan bir yoki bir necha belgi bilan uzoqlashadi.

2. Nutq usuli fe'llarining sema tarkibi

Nutq usuli guruhida ma'no asosan to'rt belgi – ovoz kuchi, aniqlik, miqdor va baho – hamda so'zlovchining hissiy holati orqali farqlanadi (2-jadval).

2-jadval.

Nutq usuli fe'llarining sema tarkibi

O'zbekcha	Inglizcha	Ovoz kuchi	Aniqlik	Miqdor	Hissiy asos	Baho
shivirlamoq, pichirlamoq	whisper	past	aniq	me'yoriy	sir tutish, ehtiyotkorlik	neytral
–	murmur	past	aniq, mayin	me'yoriy	xotirjamlik, mehr	neytral
baqirmoq	shout	baland	aniq	me'yoriy	g'azab yoki chaqiriq	neytral
qichqirmoq	scream	juda baland	so'zsiz ham bo'lishi mumkin	–	qo'rquv, og'riq, hayajon	neytral
g'o'ldiramoq	mumble	past	noaniq	me'yoriy	ikkilanish, o'ng'aysizlik	yengil salbiy
ming'irlamoq	mumble	past	noaniq (burun ichida)	me'yoriy	–	yengil salbiy
to'ng'illamoq	mutter, grumble	past	noaniq	me'yoriy	norozilik	salbiy
duduqlanmoq	stammer	me'yoriy	uzilishli	me'yoriy	hayajon yoki nutq nuqsoni	neytral

O'zbekcha	Inglizcha	Ovoz kuchi	Aniqlik	Miqdor	Hissiy asos	Baho
vaysamoq	chatter	me'yoriy	aniq	ortiqcha	–	salbiy
valdiramoq	babble	me'yoriy	noaniq, tez	ortiqcha	–	salbiy

Jadvaldan uchta xulosa kelib chiqadi.

Birinchidan, ovoz kuchi belgisi bo'yicha ikki tilda darajalanish qatori bir xil tuziladi: shivirlamoq – gapirmoq – baqirmoq – qichqirmoq va whisper – speak – shout – scream. Qatorning o'rtasida yadro fe'l turadi, chetki a'zolar esa hissiy holat semasini ham oladi.

Ikkinchidan, 'past ovoz' qismida tillar ma'noni turlicha bo'ladi. O'zbek tilida shivirlamoq va pichirlamoq deyarli to'liq sinonim bo'lib, farq uslubda seziladi. Ingliz tilida esa whisper va murmur sema bilan farqlanadi: whisper sir tutishni, murmur mayin, uzluksiz ohangni bildiradi. Murmur uchun o'zbek tilida bir so'zli aniq muqobil yo'q; u kontekstga ko'ra shivirlamoq, pichirlamoq yoki ohista gapirmoq birikmasi bilan beriladi.

Uchinchidan, 'noaniq nutq' qismida aksincha holat kuzatiladi. O'zbek tilida g'o'ldiramoq, ming'irlamoq, to'ng'illamoq fe'llari noaniqlik sababini farqlaydi (ikkilanish, talaffuz o'rni, norozilik). Ingliz tilida mumble birinchi ikki fe'lni qamraydi, norozilik semasi esa mutter va grumble fe'llarida ifodalanadi; grumble da noaniqlik semasi kuchsizlanib, norozilik mazmuni asosiy o'ringa chiqadi.

Har ikki tilda 'ortiqcha nutq' semasi salbiy baho bilan birga keladi (vaysamoq, valdiramoq; chatter, babble). Bu ko'p gapirishga salbiy munosabat har ikki til egalarining nutq odobi haqidagi tasavvurlarida mavjudligini ko'rsatadi.

3. Baho fe'llarida darajalanish

Salbiy baho fe'llari har ikki tilda ta'sir kuchi ortib borishi bo'yicha qator hosil qiladi (3-jadval).

3-jadval.

Salbiy baho fe'llarining darajalanishi

Daraja	O'zbekcha	Inglizcha	Qo'shimcha sema
1	koyimoq	reproach	yumshoq tanbeh, tarbiyaviy maqsad
2	urishmoq	scold	keskin tanbeh, so'zlovchi mavqei yuqori
3	–	berate	uzoq va qattiq tanbeh
4	so'kmoq, haqorat qilmoq	insult	shaxsni kamsitish, odob me'yorini buzish
5	qarg'amoq	curse	yomonlik tilash

O'zbekcha koyimoq va urishmoq fe'llarida so'zlovchining yoshi yoki mavqei adresatdan yuqori ekani semasi bor (ota-ona, ustoz, rahbar nutqi). Inglizcha scold da ham shu sema mavjud, lekin u asosan bolaga nisbatan qo'llanadi. Urishmoq fe'li nutqiy ma'noni ikkilamchi ma'no sifatida olgan: uning bosh ma'nosi 'bir-birini urmoq' bo'lib, nutqiy ma'no jismoniy harakatdan ko'chgan. Qarg'amoq va curse fe'llarida nutqning sehrli kuchiga ishonch bilan bog'liq 'yomonlik tilash' semasi saqlangan; curse bundan tashqari 'so'kinmoq' ma'nosini ham bildiradi, ya'ni o'zbekcha ikki fe'l (qarg'amoq, so'kinmoq) doirasini qamraydi.

4. Yadro fe'llarning ko'p ma'noliligi

Yadro fe'llarning lug'atlarda qayd etilgan hosila ma'nolari turli sohalarga yo'nalgan (4-jadval).

4-jadval.

Yadro fe'llarda hosila ma'nolar yo'nalishi

Fe'l	Hosila ma'no	Misol	Soha
aytmoq	taklif qilmoq, chaqirmoq	to'yga aytmoq	ijtimoiy harakat
aytmoq	ijro etmoq	qo'shiq aytmoq, ertak aytmoq	ijro
aytmoq	nomlamoq	buni nima deb aytadilar?	nomlash
demoq	nomlamoq	Anvar degan yigit	nomlash
demoq	o'ylamoq, niyat qilmoq	boraman deb turibman; demoqchiman	fikr, niyat
say	(matn, asbob haqida) ko'rsatmoq	The clock says ten	axborot manbai
say	faraz qilmoq	Say you lose your job	fikr
tell	farqlamoq, bilmoq	I can't tell them apart	bilish
tell	buyurmoq	She told him to wait	undash
tell	ta'sir qilmoq	The strain began to tell on him	natija

Inglizcha say va tell fe'llarining hosila ma'nolari asosan bilish sohasiga o'tadi: faraz qilish, farqlash, anglash. Bundan tashqari, say jonsiz axborot manbai (soat, yozuv, hujjat) bilan erkin birikadi. O'zbek tilida bu o'rinda odatda majhul shakl qo'llanadi: xatda aytilgan, qonunda deyilgan. O'zbekcha aytmoq fe'lining hosila ma'nolari esa ijtimoiy harakat (taklif qilish)

va og'zaki ijro (qo'shiq, ertak, lapar aytish) sohasiga yo'nalgan; ingliz tilida bu ma'nolar alohida fe'llar bilan beriladi (invite, sing). Fikr sohasiga o'tish o'zbek tilida demoq fe'liga xos.

Muhokama. Olingan natijalar nutqiy faoliyat fe'llari ma'nosini farqlovchi belgilar ikki tilda umumiy ekanini ko'rsatdi. Bu holat tasodifiy emas: belgilar nutq vaziyatining o'z tuzilishidan – so'zlovchi, adresat, mazmun, maqsad va ijro usulidan kelib chiqadi (Dirven va b., 1982; Wierzbicka, 1987). Tillararo farq esa belgilarning leksik birliklar o'rtasida taqsimlanishida namoyon bo'ladi.

Nutq usuli guruhidagi natijalar H. Ne'matov va R. Rasulovning (1995) leksik birliklar darajalanish qatorlarini hosil qilishi haqidagi qarashini tasdiqlaydi va uni qiyosiy materialga tatbiq etadi: ovoz kuchi bo'yicha qator ikki tilda bir xil, biroq qatorning har bir bo'g'inidagi sinonimlar soni va ularni farqlovchi qo'shimcha semalar turlicha. Ingliz tili 'past, aniq nutq' qismini (whisper – murmur), o'zbek tili 'past, noaniq nutq' qismini (g'o'ldiramoq – ming'irlamoq – to'ng'illamoq) maydaroq bo'ladi. Shu sababli tarjimada bir so'zli muqobil har doim ham topilmaydi va semani tasviriy yo'l bilan tiklashga to'g'ri keladi.

Baho fe'llarida so'zlovchi mavqei semasining mavjudligi I. Qo'chqortoyev (1977) ta'kidlagan fikrga mos keladi: nutq fe'lining ma'nosi uning ishtirokchilari tavsifidan ajralmaydi. Koyimoq va urishmoq fe'llarini izohlashda 'kim kimga' munosabatini ko'rsatmaslik izohni to'liqsiz qoldiradi.

Ko'p ma'nolilik bo'yicha natija eng muhim farqni ochadi. Inglizcha say va tell fe'llarida nutqdan bilishga o'tish kuzatiladi: aytish – bilish – farqlash. O'zbekcha aytmoq fe'lida esa nutqdan ijtimoiy harakatga o'tish yuz beradi: aytish – chaqirish – taklif qilish. Bu farq aytmoq fe'lining og'zaki ijro (qo'shiq, ertak, doston aytish) bilan bog'liq ma'nolarida ham ko'rinadi va o'zbek madaniyatida og'zaki ijod an'anasining o'rni bilan izohlanishi mumkin. Biroq bu izoh taxminiy bo'lib, uni tarixiy lug'atlar va matnlar korpusi asosida tekshirish lozim.

Tadqiqotning cheklovlari. Tanlanma kichik va maqsadli tuzilgan; u guruhlarining barcha a'zolarini qamramaydi. Sema tarkibi lug'at izohlari asosida aniqlangan, shuning uchun lug'at tuzuvchilarning talqiniga bog'liq. Natijalarni korpus materialida, fe'llarning real qo'llanishi asosida tekshirish keyingi bosqich vazifasidir.

Xulosa.

Ingliz va o'zbek tillaridagi nutqiy faoliyat fe'llari 'nutq hosil qilish' integral semasi atrofida birlashadi va olti differensial belgi bilan farqlanadi: nutq maqsadi, adresatga yo'nalganlik, ovoz kuchi, aniqlik, nutq miqdori, baho.

Nutq usuli fe'llarida ikki til bir xil belgilarga tayanadi, lekin sinonimik qatorlarni turli nuqtalarda bo'ladi: ingliz tilida past va aniq nutq, o'zbek tilida past va noaniq nutq batafsilroq farqlanadi.

'Ortiqcha nutq' semasi har ikki tilda salbiy baho bilan birga keladi.

Salbiy baho fe'llari ta'sir kuchi bo'yicha darajalanadi; o'zbekcha koyimoq, urishmoq fe'llarida so'zlovchi mavqeining yuqoriligi semasi mavjud.

Yadro fe'llarning ko'p ma'noliligi turli yo'nalishda rivojlangan: ingliz tilida bilish sohasiga, o'zbek tilida ijtimoiy harakat va ijro sohasiga.

Bu xulosalar izohli lug'atlarda nutqiy faoliyat fe'llarini yagona belgilar asosida izohlash va ikki tilli lug'atlarda muqobillarni shartlari bilan berish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – Москва: Наука, 1974. – 367 с.
- [2] Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – Москва: Высшая школа, 1981. – 184 с.
- [3] Mirtojdiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 288 b.
- [4] Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
- [5] Hojiyev A. Fe'l. – Toshkent: Fan, 1973. – 192 b.
- [6] Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. – 308 b.
- [7] Qo'chqortoyev I. So'z ma'nosi va uning valentligi. – Toshkent: Fan, 1977. – 168 b.
- [8] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
- [9] Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
- [10] Dirven R., Goossens L., Putseys Y., Vorlat E. The Scene of Linguistic Action and its Perspectivization by SPEAK, TALK, SAY and TELL. – Amsterdam: John Benjamins, 1982. – 186 p.
- [11] Levin B. English Verb Classes and Alternations. – Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 348 p.
- [12] Longman Dictionary of Contemporary English. 6th ed. – Harlow: Pearson Education, 2014.
- [13] Oxford Advanced Learner's Dictionary. 10th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2020.
- [14] Searle J.R. A classification of illocutionary acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–23.
- [15] Wierzbicka A. English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary. – Sydney: Academic Press, 1987. – 397 p.